Slovenská Čaba v 19. storočí

JÁN GOMBOŠ

Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba (Maďarsko)

Následkom zdĺhavých vojen stredoveká Čaba, ako aj ostatné osady Békešskej stolice zanikli a dostali sa tak po vyhnaní Osmanov do správy Kráľovskej komory. Už v roku 1717 nájdeme tu údajne prvého Slováka, Juraja Banského, ktorý bol vtedy richtárom osady Čaba[1] a podľa dobových súpisov utiekol ešte v roku 1711 z malohontskej Vyšnej Pokoradze. Od roku 1718 rástol počet obyvateľstva Békešskej Čaby navzdory stratám, spôsobených odchodmi migrantov. Cesta slovenských osadníkov, ktorí sa pohli zo vzdialených severných obcí, viedla predovšetkým cez Novohradskú a Peštiansku stolicu, respektíve cez stolicu Heves-Külső-Szolnok na juh s niekoľkoročnými prestávkami.[2] Náš predpoklad o hlavnom smere migrovania Slovákov potvrdzuje bilancia prichádzajúcich do Békešskej Čaby v 18. storočí. Podľa nej do osady v tomto storočí prišli utečení poddaní z 24 žúp.

Najviac osadníkov prišlo do Békešskej Čaby z Novohradu a z Peštianskej stolice. Druhá cesta útekov Slovákov na juh viedla z Gemeru (respektíve cez Gemer), cez Boršodskú stolicu so zbehmi z Peštianskej, z Novohradskej a Hontianskej stolice. V Peštianskej stolici, respektíve v južnejších stoliciach Horniakov, nielen následkom spontánnych útekov, ale aj s pomocou osídľovacích akcií zemepánov boli oživované vyľudnené dediny. Oproti tomu do južnej časti Dolnej zeme, na majetky J. J. Harruckerna v Békešskej stolici, sa dostávali takí poddaní, ktorí už aj vo svojich predošlých domovoch boli utečenými poddanými.[3] V činnosti znovuosídľovania aj v prípade Békešskej Čaby mali leví podiel impopulátori. Výsledok ich práce je dobre badateľný v značnom vzostupe počtu čabianskych osadníkov medzi rokmi 1717 a 1723 (30 až 40 rodín ročne).[4]

Prvým evanjelickým cirkevným zborom v regióne sa stal čabiansky zbor. Čabänia po svojom usadení sa v roku 1718 si postavili modlitebňu na mieste dnešného malého kostola.[5] Bola to jednoduchá budova z omazaného prútia a so slamenou strechou. Vďaka charizmatickej postave miestnej evanjelickej cirkvi Samuelovi Tešedíkovi staršiemu a grófovi Antonovi Grassalkovichovi, kráľovskému personálovi, už 10. novembra 1745 vysvätili nový kostol postavený z tehál.

Za evanjelikmi v roku 1744 prišli do Békešskej Čaby katolícki Slováci z Novohradu a z Hontu. Inaugurácia ich prvého farára Šimona Gorlického bola 22. januára 1750.[6]

Po vyhnaní Turkov sa na väčšej časti Dolnej zeme vytvorila svojrázna forma hospodárskeho využívania spustnutého kraja. Zhruba za poldruha storočia sa odohrávali navzájom späté zložité procesy v užívaní chotára a v pretváraní výroby. Extenzívny chov dobytka obmedzovalo pestovanie obilia (najmä po napoleonských vojnách) a zároveň sa

[1] GÉCS, Béla: Csabai bírák-csabai históriák 1717-1918, Békéscsaba, 2008. s. 14

[2] GOMBOŠ, Ján: Prípady útekov poddaných v zrkadle prameňov zo 17. – 18. storočia (znovuzrodenie Békešskej župy) II. časť, In.: Národopis Slovákov v Maďarsku, 2003. č. 19., s. 29.

[3] GOMBOŠ, Ján: Prípady útekov poddaných v zrkadle prameňov zo 17.-18. storočia (znovuzrodenie Békešskej župy) I. časť, In.: Národopis Slovákov v Maďarsku, 2002. č. 18., s. 70.

[4] JANKOVICH, B. Dénes – ERDMANN, Gyula (red.): Békéscsaba története, I. zv. Békéscsaba, Békéscsaba Megyei Jogú Város, 1991. s. 485.

[5] KOVÁCS, Pál: Evangélikusok. In: Käfer István-Köteles Lajos (red.): A művelődés évszázadai Békéscsabán, 3. zv. Békéscsaba, Békéscsaba Megyei Jogú Város, 1998., s. 224.

[6] BIELEK, Gábor: Katolikusok. In: tamtiež. s. 256.

začala vytvárať sieť sálašov (taní). Neskorší maštaľný chov dobytka, rozdelenie pastvísk, a druhá obilná konjunktúra v 50. rokoch 19. storočia ďalej rozšírila sieť sálašov.[7] Toto zložité a na rozsiahlom chotári sa realizujúce a pomaly sa meniace hospodárenie sa ťažko dalo kontrolovať. Preto zemepáni umožňovali, aby za ročnú platbu daní v jednej sume malo spoločenstvo obce vo svojich vnútorných záležitostiach tzv. voľnú ruku. Medzitým prilákal ďalších Slovákov do Békešskej Čaby v priebehu 18. storočia takmer nečakaný dynamický hospodársky rozvoj. Dokonca čabianski Slováci boli schopní sa v roku 1845 z vlastných zdrojov – za 802 tisíc zlatých v striebre – vykúpiť spod zemepanskej ťarchy, spod poddanstva.[8] Od roku 1840 bola Békešská Čaba poľným mestom.

V rokoch 1773-1847 sa obyvateľstvo Čaby podľa súpisov ľudu strojnásobilo zo 7054 duší na 22 465.[9] Nie náhodou ho nazývali „najväčšou dedinou Európy“. V tomto období spomedzi poľných miest len Kecskemét (22 270 duší), Hódmezővásárhely (15 822 duší) a Miškovec (14 089 duší) mali viac obyvateľov.[10]

Čabianska spoločnosť do druhej polovice 19. storočia bola ojedinele homogénnou roľníckou spoločnosťou, ktorá mala tú svoju svojráznosť, že bola prevažne slovenská. Ešte aj pri krajinskom popise v roku 1890 sa dali štyri pätiny obyvateľov zapísať ako Slováci.[11] Duchovné vedenie miestnej spoločnosti pripadalo presbytériu a predovšetkým miestnym farárom. Jazykom miestnej cirkvi sprvu bola bibličtina, ktorá sa postupne poslovenčila. Väčšina kňazov pochádzala z Trenčína, Bratislavy, Prešova a Banskej Bystrice. Teológiu končili na zahraničných univerzitách (v Jene, Wittenbergu, vo Viedni atď.) a prinášali so sebou vedomosti a myslenie na vysokej úrovni. Situácia sa zmenila, keď v 40. rokoch 19. storočia sa na základe uznesenia Banského dištriktu pozastavilo vysielanie študentov do lýceí na území dnešného Slovenska – odvolávajúc sa na finančné problémy.

Slováci počas jedného storočia žili v zásade izolovane, lebo pred vznikom modernej štátnej moci administratívna správa a hospodárstvo si nevyžadovali zjednotenie kultúry, jazyka a zvyklostí v krajine a v regióne spolu žijúcich národností. Kvôli jazykovým a náboženským rozdielom boli čabianski Slováci pomerne dlhý čas izolovaní od obyvateľov susedných maďarských, nemeckých a rumunských osád. Pre odtrhnutie sa od jazykovej vlasti sa vyvinul svojrázny čabiansky dialekt s archaickými črtami. V 18. a 19. storočí kňazi a učitelia zásobovali tu žijúcich Slovákov potrebnými slovenskými knihami pre každodenný duchovný život a vzdelávanie. Ako prví spracovali dejiny Čabänov. Prekladali a vydávali knihy, ktoré pokladali za dôležité, písali bájky a básne.

Ján Juraj Harruckern sa dohodol so svojim hospodárskym správcom (evanjelikom) Mikulášom Thuróczym, že do každej osady majetku v Békešskej župe sa budú snažiť usadzovať osadníkov jedného jazyka a jedného vierovyznania.[12] Podľa toho aj do Čaby mali prísť evanjelickí slovenskí osadníci. Napriek tomu sa do Čaby dostala aj malá skupina kalvínskych Maďarov. Avšak podľa Harruckernových nariadení si cirkev mohli založiť len evanjelici s bohoslužobným jazykom „slovenským“. V dôsledku toho slovenská väčšina asimilovala maďarskú menšinu kalvínskej viery. Keďže aj neskôr prišli katolíci – a boli to prevažne Slováci – aj nimi sa slovenský element v Čabe posilnil. Bohoslužby sa konali po slovensky. Jazykom vyučovania v cirkevných školách, rokovaní v presbytériu

[7] KÖTELES, Lajos:Békéscsaba évszázadai. In: c.d. s.18.
[8] Tamtiež, s. 19.
[9] BELLA, Ján Pravdoľub: Slováci v Békešskej stolici 1718-1900. In: Krupa András: Slováci v Békešskej Čabe – Szlovákok Békéscsabán, Békéscsaba, Bibliotheca Bekensiensis, 1980. s. 37.
[10] KOVÁTS, Zoltán: Népesedési viszonyok 1729-1849. In: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula: c.d., s. 811.
[11] KÖTELES, Lajos: c.d., In: c.d., s. 20.
[12] DEDINSZKY, Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán, Békéscsaba, „Fekete könyvek 7.”, 1987., s. 10.

a v obecnom dome a vedení zápisníc bola slovenčina. Právom môžeme konštatovať, že Békešská Čaba na rozhraní 18. a 19. storočia bola ozajstnou slovenskou Čabou.

Na začiatku 19. storočia najmä v radoch remeselníkov, obchodníkov a inteligencie boli predstavitelia maďarskej národnosti, ktorí sa pomaly začali hlásiť za svoje jazykové práva v živote evanjelickej cirkvi. Podľa toho prvá maďarská predikácia odznela v roku 1815. K maďarským bohoslužbám sa začali vydávať aj maďarské spevníky z poverenia čabianskeho presbytéria v roku 1847 v Sarvaši.[13] Od roku 1857 sa dostala maďarčina aj do škôl evanjelickej cirkvi.

Dobrým znakom narastania počtu katolíkov a ich väčšieho podielu vo vedení osady bol fakt, že v roku 1828 po prvýkrát sa stal čabianskym richtárom katolícky Slovák Ondrej Petrovský. Paletu čabianskej spoločnosti ďalej spestril príchod pravoslávnych Rumunov, Grékov a Srbov, ktorí si v roku 1837 postavili vlastný kostol. Koncom 19. storočia sa však už pomaďarčili. Okrem ojedinelých prípadov do Čaby vo väčších skupinách prišli aj v druhej polovici 40. rokov 19. storočia, respektíve po roku 1849.

V roku 1857, čo sa týka podielu jednotlivých vierovyznaní z celého počtu obyvateľov Békešskej Čaby, bola nasledujúca situácia. Z celkového počtu 26 705 obyvateľov bolo 20 841 evanjelikov (78%), 4 274 rímskokatolíkov (16%), 624 pravoslávnych, 590 židov, 307 kalvínov a 69 gréckokatolíkov. Kým v roku 1880 v Békešskej Čabe žilo 25 339 ľudí so slovenským materinským jazykom (77,7%) a 6.577 ľudí s maďarským materinským jazykom (20,1%), tak v roku 1949 sa tento pomer zásadne zmenil.[14] 39 947 ľudí označilo za svoj materinský jazyk maďarčinu, t.j. 87% z celkového počtu Čabanov, a slovenčinu 5 820 iba 12,6%.

Jednou z príčin tohto javu bola spoločenská zmena. Popri zámožnej roľníckej vrstve, usmerňujúcej tradičnú skupinu slovenskej roľníckej spoločnosti, vytvorila sa vrstva spojená s meštianskym prevratom, ktorá sa napokon nadobudla prevahu. V tejto vrstve sa sformovalo svojrázne vedomie dvojitej identity čabianskych Slovákov. Chránili si svoj jazyk, svoju kultúru, ale ich záujmy, city ich viazali k širšiemu „maďarskému" svetu. Ďalšou príčinou a azda najdôležitejšou bola neustála výmena obyvateľstva. Totiž namiesto odídených stále prichádzali noví prisťahovalci – a to rímskokatolícki a kalvínski Maďari. V roku 1844 založili skupiny čabianskych evanjelických Slovákov obec Ambróz v Čanádskej župe, v roku 1866 dedinu Kisnyék v Bihorskej župe, v roku 1881 dedinu Medgyesegyháza v Aradskej župe.

V zápase evanjelických kňazov za zachovanie identity a jazyka miestnej Slovače nastal nový zvrat. Ľudovít Szeberényi a jeho kolegovia sa pokúsili v rámci cirkvi brzdiť proces pomaďarčovania sa. Ľ. Szeberényi v roku 1896 založil Evanjelické kníhkupectvo,[15] kde pôvodne predávali knihy s náboženskou tematikou, ale neskôr rozširovaním repertoáru slovenských kníh sa pokúsili poskytnúť ľudu osvetu. Tento istý Ľudovít Szeberényi v rámci kruhu Melanchton organizoval napríklad aj „kurzy starejších".

Kultúrny a spoločenský život čabianskych Slovákov paradoxne ožil v dvadsiatych rokoch 20. storočia, keď po skončení prvej svetovej vojny vzrástol hospodársky a verejnosprávny význam Békešskej Čaby v regióne na úkor dovtedajšieho centra župy – mesta Ďula. Nositeľom a iniciátorom tohto procesu okrem evanjelických farárov a učiteľov bola úzka vrstva remeselníkov, obchodníkov a svetskej inteligencie.

[13] DEDINSZKY, Gyula: c.d., str. 13.
[14] Tamtiež, str. 29.
[15] Tamtiež. str. 25.

Zusammenfassung

Slowakische Čaba im 19. Jahrhundert

In Südostungarn wurde am frühesten die evangelische Kirche in Békéscsaba gegründet. Die Einwohner von Čaba haben unmittelbar nach der Stadtgründung (1718) eine Kirche gebaut. 1744 kamen nach den evangelischen auch katholische Slowaken aus den Komitaten Nógrád und Hont. In den 1700-er Jahren gab es einen dynamischen wirtschaftlichen Aufschwung.

Die Gesellschaft von Békéscsaba war bis Ende 19. Jh. Homogen bäuerlich und überwiegend slowakisch, deshalb können wir aussagen, dass die Stadt zu dieser Zeit „slowakische Čaba“ genannt werden kann. Später verbreitete sich die ungarische Sprache in den schulen und Kirchen.

Paradoxerweise war das kulturelle Leben der Slowaken in Čaba im 20. Jahrhundert am lebendigsten. Die Initiatoren der kulturellen Aktivität waren außer den evangelischen Pfarrer und die Lehrer die dünne Schicht der Handwerker und der Intelligenz.